

Rojê LÊSKO
(Roger LESCOT)

ÇIYAYÊ KURMÊNC

Û

TEVGËRA MURÛDAN

(LE KURD DAGH ET LE MOUVEMENT MOUROUD)

Wergêrandin û peraw êznivîstîna

AMED

Lênêrîna

ZÎNÊ

Çiriya pêşîn 1990

Paris

Rojê LÊSKO
(Roger LESCOT)

KL 2073.

ÇIYAYÊ KURMÊNC

Û

TEVGËRA MURÛDAN

(LE KURD DAGH ET LE MOUVEMENT MOUROUD)

Wergelandin û peraw êzniv tsîna

AMED

Lênêrîna

ZINÊ

Çiriya pêşîn 1990

Paris

Serecem

Çiyayê Kurmênc û Tevgera Murûdan

(Le Kurd Dagh et le mouvement Mouroud)

- I - Nexşa Çiyayê Kurmênc** rûpel 4.
- II - GOTINEK** rûpel 5.
- III - PÊŞGOTIN** rûpel 9.
- 1 - Hatinêd Çiyayê Kurmênc
 - 2 - Şênbûna Çiyayê Kurmênc
 - 3 - Dîroka Çiyayê Kurmênc
- IV - DURVÊD SIYASÎ Û CIVAKÎ YÊD ÇIYAYÊD KURMÊNC** rûpel 14.
- 1 - Bingeha siyasî ya Çiyayê Kurmênc
 - 2 - Pirs a olî
 - 3 - Pirs a civakî :
 - a - Nizama hebûnê
 - b - Kontra
- V - DESTPÊKA MURÛDÎTIYÊ LI ÇIYAYÊ KURMÊNC** rûpel 19.
- 1 - Kokêd Murûdîtiyê
 - 2 - Dûrvêd olî yêd Murûdîtiyê
 - 3 - Murûdîti û pirs a civakî
- VI - DURVÊ SIYASÎ YÊ MURÛDÎTIYÊ** rûpel 24.
- 1 - Murûdîti û siyaseta deverîn
 - 2 - Peywendiyêd Murûdan bi Tirkan re

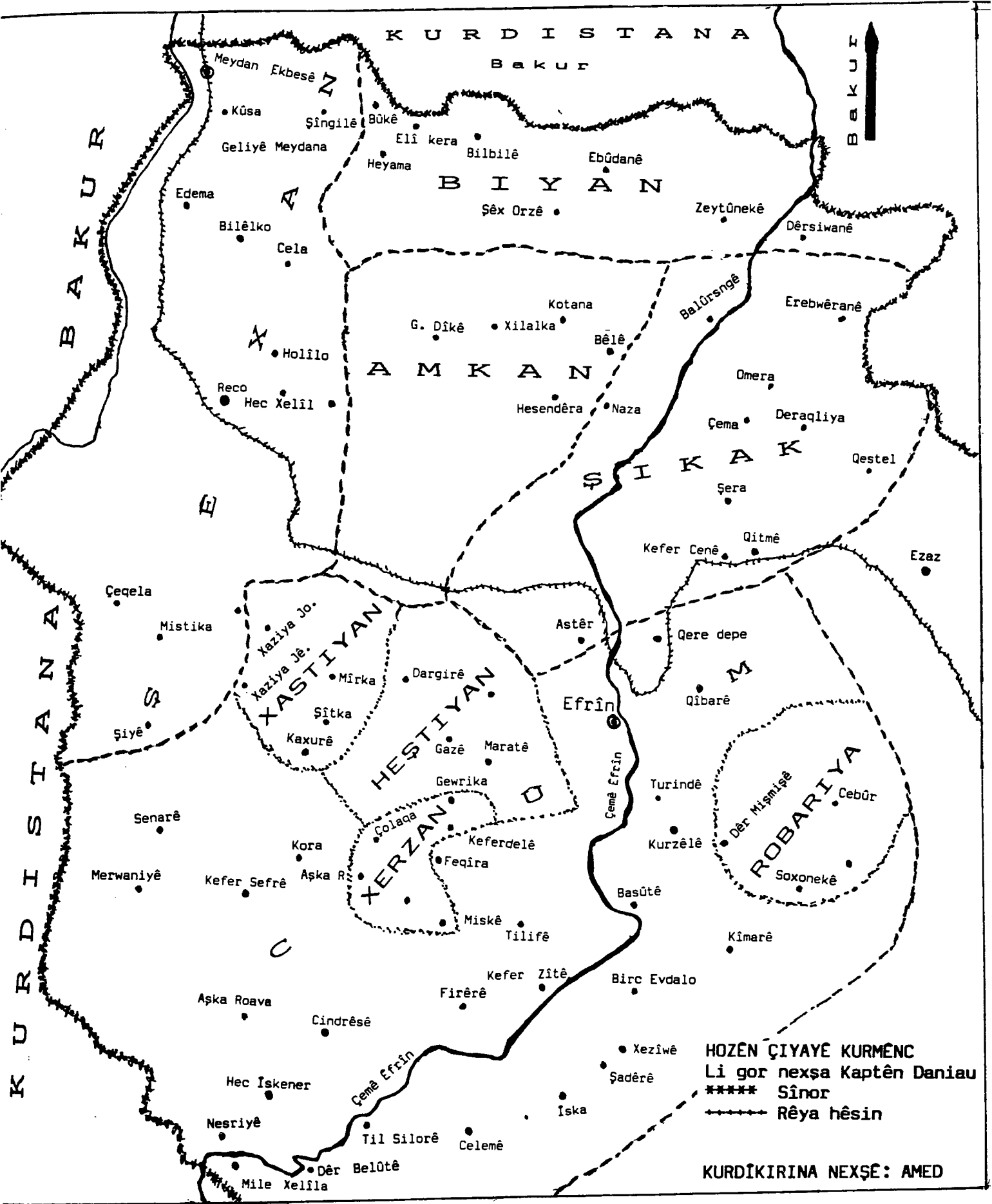
VII - DÎROKA MURÛDÎYÊ LI ÇIYAYÊ KURMÊNC rûpel 30.

- 1 - 1933- 1938
- 2 - Şibata 1938 - adara 1939
- 3 - Piştî adara 1939

VIII - PAŞGOTIN rûpel 34.

IX - PAŞKOK - Hozêd Çiyayê Kurmênc rûpel 36.

- 1 - Şikakan
- 2 - Amkan
- 3 - Biyan, an Ocaq Izedîn
- 4 - Şêxan
- 5 - Cûmiyan
- 6 - Rûbariyan
- 7 - Xerzan
- 8 - Heştiyan
- 9 - Xastiyan

II- GOTINEK

1 - Çend gotin li ser berhem û jiyana Rojê LÊSKO :

Rojê LÊSKO (Roger LESCOT), li sala 1914-an hatiye dinê, yek ji rohilatnas û kurdnasên firensiz ên bi nav û deng e. Piştî ku xwendina wêjeya firensizî û zanînen siyasî di sala 1936-an de li Êkola Netewî ya Zimanên Zaî yên Rohilat (niha Amûjgeha Netewî ya Ziman û Şaristaniyên Rohilat /INALCO) - Zanîngeha Parîsê (III), kuta dike, hukmeta firensiz wî dişîne Amûjgeha firensizî li Şamê. Li Şamê, R. Lêsko Celadet Bedir-Xan nas dike. Pê re, ew bayixiyê dide wêje, ziman û folklorê kurdî. Di van waran de pirr berheman amede dike. Emê niha wan li jêr nişan din.

Salekê berê ku hukmeta firensizî destê xwe ji Sûriyê bixşîne, Rojê Lêsko tê kursiyekê dersdayîne li Êkola Netewî ya Zimanên Zaî yên Rohilat - zanîngeha Sorbonê li sala 1945 ve dike û dersên kurdî dide. Pê re, Mîr Kamuran Bedir-Xan tê ciyê wî digre. Ji aliyê xwe de, ew jî dibe dîplomatê hukmeta firensiz ra destpêka salên 60 de wî li Urdunê û Bangkokê dikine balyozê Firensa. Pirr dirêj nake, nexweşiyek bi wî dikeve û di sala 1975-an de çavên xwe dide hev.

Ji bilî berhemên li ser milletên dinê, ên bi kurdî ku Rojê Lêsko çap kirine û yên ku çap nebûne ev in :

- *Textes kurdes* (deqên kurdî), perçê yekê, *Contes, proverbes et énigmes* (Çîrok, metelok û têdexistinok), Institut français de Damas, Collection des textes orientaux, Pirtûkxana Rohilatnasiyê Paul Geuthner, Parîs, 1940, 258 rûpel.

- *Textes kurdes* (deqên kurdî), perçê dudiyê, *Memê Alan*, Institut français de Damas, Collection des textes orientaux, tome I, Bêrût, 1942, 385 rûpel.

- *Proverbes et énigme kurdes* (metelok û têderxistinokên kurdî), ji *Etudes Islamiques*, sal 1937, Cahier IV, hatiye girtin, Pirtûkxana Rohilatnasiyê Paul Geuthner, Parîs, 1937, rûpel 307-351.

- *Enquête sur les Yézidis de Syrie et du Djabal Sindjâr* (Lêkolînek li ser Êzdiyêd Sûriyê û Çiyayê Şengalê), Mémoire de l'Institut français de Damas, Bêrût, 1938, 280 rûpel.

- BEDIR KHAN, Emir Djeladet et LESCOT, Roger : *Grammaire kurde* (dialecte kurmandji) [Rêzimana kurdî - zaravayê kurmancî], Çapxana Orientaliste, s.p.r.l., Louvain (Belgique), 1970, 372 rûpel.

- *Eşîrêd Kurdistanê*, çap nebûye (li gor *Azadî* (Parîs), kopyeka gotarê li ba me heye, lê em hejmara kovarê nizanin).

- *Çend efsaneyên Kurdî*, çap nebûye (li gor *Azadî* (Parîs), kopyeka gotarê li ba me heye, lê em hejmara kovarê nizanin).

Ev lêkolîna ku me ji firensizî wergerande kurdî jî yek ji van karên Rojê Lêsko ye ku nehatiye çap kirin. Berî ku ew di *Studia Kurdica*, kovara Enstîtuya Kurdî ya Parîsê, hejmar 1-5, Parîs, 1988, rûpel 101-125, de bihata belav kirin, destnivîsa vê lêkolînê keti bû destê me. Em vê xalê diyar dikin ji ber ku *Studia Kurdica* belavkirina wê di hin deran de herimandiye. Di hin cîna de, deqin belav nekirine û di hina dinê de bala xwe nedane navên gundan û xalên dinê yên girîng. Her wisa, wergerandina ku me kirî ji destnivîsê ye û xalên ku di *Studia Kurdica* de hatine ne wekî destnivîsa wê ne, me nişan kirine. Paşê, Rojê Lêsko nexşek li gora nexşa kaptên Daniau ji Çiyayê Kurmênc re bi destê xwe çê kiri bû, ew jî belav nebûye.

2 - Çend gotin derbarê lêkolînê de :

Berî em van çend gotina bikin, pêşî em dixwazin diyar kin ku lêkolîneka wiha li ser Murûdan bi zimanê erebî, ji aliyê Avokat ‘Usmet de, ji gundê Şorbe, Çiyayê Kurmênc, di *Dîrasat îstirakîya* (Lêkolînên sosyalîst) de, kovara Partiya Komonîsta Sûriyê - Begdaş, di nivê salên 80 de hati bû belav kirin. Pîrr me xwest ku em hejmara wê kovarê bi dest xwe xînin da ku em beramberkirineka fireh di navbera herdu lêkolîna de çê bikin, lê me nikarî ew ji welêt bida peyda kirin.

‘Usmetê Şorbe ku niha endamê Komîta Navendî ya Partiya Komonîsta Sûriyê ye, bi nêrîneka dinê Tevgera Murûdan dibîne. Sala 1985, me ‘Usmet û kalemêrê ku ‘Usmet agahdarî jê wergirtinî bi xwe dîtin û em li ser vê meselê rawestîn. Ew kalemêra jî ji mala Şêx İsmayîlê Zade ye, yek ji mezinên Murûdan bû. Herwekî li nava şênîyê Çiyayê Kurmênc tê gotin ku Şêx İbrahîm Xelîl, serê ¹ Tevgera Murûdan, casûsê Tirkan bû, bersiva ‘Usmet û wî kalemêrî wekî tê bîra me ev bû : “Ev gotinên hane mîlet ji devê aaxayên Kurdan ku xwe bi Firensizan ve girêda bûn wergirtine. Şêx İbrahîm nas e ku kî ye û destê Tirkan di Tevgera Murûdan de tune bû. Tevger bi xwe li dijî aaxayên Kurdan û Dagîrkerên Firensiz derket, hwd...” (!).

Her çî dîtina me be, em dikarin li du xalan rawestin : siyasî û zanistî.

a - Siyasî : berjewendiyên Firensa, wê demê dixwestin ku Kurdan di destê xwe de bikin kertek û li ser serê Kemalîstan bidin lîskandin. Ew bi qasî mûyekî ne bi hebûna dewleteka Kurdî re bûn. Armanca wan ew bû ku Kurdan wekî metirsiyekê li ser serê Kemalîstan re bigrin da ku evên dawîn pîrr berve Dewleta Bolşevîkan neşiqtînin, mîna çawa ku Hetay (İskenderon) bi ser Tirkan de berdanî da ku Tirk xwe nedin aliyê

¹ Ser : serok, mezin.

Almanan. Wekî em dibînin Rojê Lêsko gelekî ji Kurdan hez kiriye û xebatên ku li ser Kurdan jî kirine xebatîna bê nimûne ne. Eger mirov lêkolîna wî bi hûrî bixwîne mirov têdigihê ku camêr dizane çawa Kurd bûbûne ardû ji berjewendiyên hêzên navçeyî û cîhanî re. Ji ber vê carina camêr di derina de bernavê “on” bi firensizî bi kar aniye. Wataya vî bernavî carina tarî ye; mirov nizane kê dixwaze nişan ke. Bi kurdî wataya vî bernavî nêzîkî “mera, mirov, meriv” e.

b - Zanistî : lêkolîna Rojê Lêsko ji aliyê agehdariyan de li ser navçê pîr zengîn e û dîroka wê baş hatiye diyar kirin. Bi gotineka dinê, eger em warê dîrokî, aborî û erdnasî bigrin, lêkolîn gelekî hêja ye û Rojê Lêsko mafê wê bi kûrahî daye. Girîngiya vê lêkolînê di vir de ye ku agehdariyên ku Rojê Lêsko kom kirine ji aliyê şênîyê Çiyayê Kurmênc bi xwe de hatine ji bîr kirin. Bi gotineka dinê, camêr dîroka vê navçê ji tarîbûnê parast.

Gotina dawî em dixwazin li ser nexşa ku R. Lêsko bi dest çê kirî bikin. Ji ber mezinbûna nexşê, me nikarî hemî navên gundan bi biçûkî dernaniya. Wekî dinê, me çêtir dît ku em ji her hozekê ¹ û devereke navên bajar û çend gunda deynin.

07.10.1989

Parîs

¹ Divê em diyar kin ku niha yekcar hoz (êl) li Çiyayê Kurmênc nemane. Peywendiyên hozane tev de hatine tixandin.

III - PÊŞGOTIN

Zincîra Çiyayê Kurmênc ku bi sîstema Torosê ve girêdayî ye, ji bakur-rohilat dirêj dibe başûr-rohilat. Başûrê wê zincîrê Geliyê Êfrîn e ¹. Tenha dawiya wê ya başûrî dikeve nav axa Sûriyê.

Kurdaş an Cebel el-Ekrad, roavayê wê Geliyê Qereso ye, rohilatê wê Deşa Ezazê ye, başûrê wê Êfrîn e, bakurê wê sînor e. Sînorê bakur ji Meydan Ekbesê destpê dibe û diçe digihê Kilisê. Çiyayê Kurmênc rêzek e ji çiya û newalan. Bilindahiya wî ya navîn ji 700 ra 1200 mitr e, tevde geliyêd kûr û teng in, ji başûr-roava ve vedibe û berve bakur-rohilat diçe. Di navberê wan de derbasbûn zehmet e. Tenê korta Reco û Êfrînê ku ji roava diçe rohilat, rêya hêsin tê de vedibe, ew jî rêya ku xeta tirênê tê re diçe ye.

Çiyayê Kurmênc nêzîkî deryayê ye û î avî ye. Gelek kaniyêd wî hene, girîngtirîna wan Çemê Êfrîn e. Keskahiya Çiyayê Kurmênc mîna a welatêd li ber derya Sipî ne : mêşeka pîrr siq çiyayê digre, geliyêd wê yêd germ û bê ba ji gênim, ceh, nîskan, nokan..., şîrkahî û darêd fêkiyê re dibin.

Heyam ji saxiya mirov re pîrr î pak e, havînêd wê pîrr germ in û zivistanêd wê jî pîrr bi berf û baran in.

¹ Cûm - wergêr.

1 - Hatînêd Çiyayê Kurmênc ¹ :

Serektirîn hatînêd Çiyayê Kurmênc êd çandinê di geliyan de genim e, ceh e, nîsk in, û li van salêd dawîn titûn jî hate çandin ². Rêjî li vê paşiyê çandina titûnê xiste qanûnê. Li ser piştê giran, şêniyê Çiyê darêd fêkî (wekî hînar, zêtûn ³, sêv û hwd..) û mêwan ⁴ diçînin. Îro, daristan jî fêdegirtinê pirr tê pandin, berê gelek komir jê dihate girtin û dişandine Helebê ⁵. Xudankirina dewaran jî ciyekî girîng distîne, nemaze piyê bakur-roava yê Çiyê pirr kêr ji çandiniyê re dibe. Ji dewaran, êd pirr mî û bizin in, çêl zor hindik in.

Pîşe, li Çiyê mirov dikare bêje hema nîne. Wekî dinê, jin, li zivistanê, gelek kilîmêd ⁶ fodil êd rengxweş çê dikin. Bi tevahî, şêni li wir ji xwe re bi kar tîne ⁷.

2 - Şênbûna Çiyayê Kurmênc :

Navçe seranser kurd tê de rûniştine, loma navçe bi Kurdan hatiye nav kirin. Şêniyê wê bi pergalêd xwe yêd fîzîk û manawî, bi gelemperî, pergalêd hemwelatîyêd xwe yêd bakur diçînin ⁸. Lê dîsa, têkarkirina hevsiyêd xwe yêd Ereb û Tirk li ser wan

¹ Hatîn : mal, dar û berêd ku ji deverekê tên.

² Niha ne nîsk, ne genim, ne ceh wekî berê pirr nayên e çandin. Milet berê xwe bêtir daye darêd zêtûna, hînara, fêkiya û keskayiyê - wergêr.

³ Di nava sala 1926 û 1939 591 944 darêd zêtûnê hatine çandin.

⁴ Li Çiyayê Kurmênc 2 768 355 mêw hene. Berêd mêwa li Çiyê bi xwe tê çê kirin.

⁵ Çêkirina komirê bi carekê rabûye - wergêr.

⁶ (cil, xalî, berr, ?), wergêr.

⁷ Ev deq bi du rêzan di çapa eslî de hene, lê di *Studia Kurdica* de nehatine bêlav kirin- wergêr.

⁸ Pergal : kerekter, şexsiye.

heye. Sinçiyêd wan, bergêd wan, mejiyê wan bi mejiyê wan tesîr bû ye. Di zaravayê wan ê ku gelekî ferimî bûyî de, pareka xurt ji gotin û hevokêd tirkî tê de hene.

Dîroka rûniştina Kurdan li vî Çiyayî pirr zor e were diyar kirin. Wekî dinê, mirov dikare bigihîne demeka pirr kevin. Di kronîka sedê XVI de, *Sereftame* xuya dike ku yekî ji Menda ¹, di destpêka sedê XIII de, mîrekî êrgan ² navê wî Kûseyrê Entakiya, aniye ba xwe. *Sereftame* dibêje ku Êzdiyêd navçê û “Kurdêd Cûmê (Geliyê navîn ê Êfrîn) û yêd Killisê” hevalbendî bi wî mîrî re girêdan. Em tiştêkî li ser hozêd ³ ku hîngê li navçê rûdiniştin nizanin, wekî dinê dibê şêrbûna Çiyayê Kurmênc ji hîngê de ji binî de hati be guhartin. A rast, hemî şêrbûnêd vê gavê, ji bilî şêrbûna Cûmê, diyar e ji nêzik de çê bûne û biranînêd navçê hên li ba wan teze ne. Şêxan ji navça Bîrecikê hatine, Şikakî ji Kurdîstana Rohilat hatine (Şêxanêd Gola Wanê binêrin), Biyan şaxek in ji Reşwanan, êla ku li başûrê Meletiyayê (Kurdîstana Bakur) rûdine, Etmankan ji Dêrsimê hatine, hên parek jê bi vî navî li wir heye. Êzdî jî pîrrianiya malbatêd wan ji pirr êlêd cihê hatine (Xalitan, Şerqîyan, Dawûdî, û hwd.). Ew di nava sedê XVII û XIX hatine Sûriyê.

Niha pênc hozêd mezin li navça Çiyayê Kurmênc rûdinin. Li başûr, Cûmî ne; li rohilat, Şikakî ne; li roava, Amkan û Şêxan in; li bakur, Biyan in. Di paşkokê de, emê têbîniyêd fireh li ser van hozan yek bi yek bibînin. Êzdî ku berê hindikahiyeka pirr

¹ Ji bo çespendina hebûna Mendan li Çiyayê Kurmênc. metelokek li Çiyê bi wî navî, ra niha, bi kar tê. Gava yekî ciyê xwe yî mezin be, paşê, ew dikeve, jê re dibêjin : “ Mendo, kes nabêje kerê te bi çendo”; ango, paşî ket kesekî xwe lê ne kire xudan (wergêr).

² Êrgan : mîrekî êrgan ango hên jin neaniye.

³ Hoz : Êl, eşîr.

girîng bûn û serokêd wan rolekî wan î gewre di siyaseta deverê ¹ de hebû, îro xwe bi Cûmiyan û Şikakan ve girêdane.

3 - Dîroka Çiyayê Kurmênc :

Neviyêd Mend, mîrê yekê yê Kilisê û Çiyayê Kurmênc, tim î li ser têxt bû ra zepkirina Sûriyê ji aliyê Sultan Selîmê Yekê de. Hîngê, Mendan bi destê vî sultanî ketine bin femandariya serokekî Êzdî, navê wî Îzedîn bû. Dema Sulêmanê Gewre hate ser têxt, dîsa Mendan dar standin, çima ku Şêx Îzedîn mir bêyî ku kurekî li pê xwe bihêle. Çaxa ku Osmaniya mîrîtiyêd xwe tev bi xwe ve xurt girêdan, bi pêlangêd xwe ev mîrîtiya hanê ji zûka jî bi dawî anîn. Li sedê XVII, ciyê mîrê dawî hêkimekî girt, î kurd bû, ji êla Berwariya bû.

Va kurdê ha yî gewre bapîrê Rûbariyan e ku ra roja îro li navçê dijîn (li paşkokê binêre). Neviyêd wî ku kela Basûtê dagirti bûn karê xwe kirin ku di Geliyê Êfrîn ² de serbixwe bibin. Paşî sedekî, Gêncan ew ji ciyê wan î xurt li mêjûya 1150 koçerî avêtin. Piştî vê serketinê, nûhatiyêd ku koka wan tirk bûn, ango Gêncan, destêd xwe avêtin ser navçê. Piştî raperîna Betal Aşayê Gênc ku hukmetê bi erdê ve dûz kir, tenê li dora sala 1820 hukmetê kari bû Cûmiyan bixe bin destê xwe.

Mêjûya êlêd bakurê Çiyayê Kurmênc ji gelek şerêd di navbera Şêxan û Biyan de tê pê. Şikakan û Amkan qelstir bûn, xwe ji van berberiyên bi dûr dixistin. Şerê wan ê dawî di sala 1850 çê bû û Şêxan tê de vexwarin ³.

¹ Li sedê XVII, serekê wan ji balyozê firensizî, Nointel, ku demekê hati bû Helebê, re pêşniyar kir hevalbendiyê bi Paşayê Firensa re deyne da ku li dijî Tirkan şer bikin .

² Cûmê - wergêr.

³ Vexwarin : serketin.

Ji sala 1850 ra sala 1918 kok rûdawekî girîng li Çiyê çê nebû. Dagirtina Herême ji aliyê Firensizan de bê çetinahîna mezin, çend şerêd biçûk jê derxînin, çê bû. Şikakan û Êzdiyan tavilê xwe sipartin. Êzdiyan hên partîzanin jî dan û di dagirtina navçê de jî alîkarî kirin. Piştî hinek dudiliya, Kor Reşîdê Biyan ¹ destê xwe da rêjîma nû. Di sala 1920 de jî, Şêxan û Cûmiyan dane pê wî. Çend sal neçûn, di wê navê de çetayêd çekdar serê millet êşandin. Paşê, li Çiyayê Kurmênc aştî peyda bû ra destpêka çalakîyêd Murûdan (1935-36).

¹ Kor Reşîd yek ji aʒayêd Çiyayê Kurmênc e ku bi milletê xwe re xiniz derketiye. Dema serhildana Şêx Se'îdê Pîran, gerek bû piraya li ser rêya hêsin; wekî Heşargê, werine hilweşandin ji bo alîkarî ji Kemalîstan re neçe. Mixabin, Kor Reşîd, wekî tê gotin, bi "tenekak zêr" millet fîrot. Pirrekêd mîna wî li Kûbaniyê û li Cizîrê rûreşê milletê xwe derketin (wergêr).

IV - DURYÊN SIYASÎ Û CIYAKÎ YÊN ÇIYAYÊN KURMÊNC

1 - Bingeha siyasî ya Çiyayê Kurmênc :

Li sedê XIX, li Çiyayê Kurmênc, wekî li Kurdistana Bakur, guhartinêd siyasî yêd kûr çê bûn. Xurtbûna hukmê merkezî û rakirina mîrîtiyêd serbixwe yêd deverên tavilê hilanîna serokêd kevin û çêbûna erîstokrasiyeka nû ji maldarêd xwedî erdan bi xwe re anî. Ji malêd kevin êd li Çiyê tenha mala Gênc û Rûbariyan jê mane. Malêd dinê (mala Hec Omerê Biyan, mala Caferê Şêxan û hwd.) tev kavil bûn, an li ser rêya çûnê ne. Xanedanêd serokî ji malbatêd ku giraniya wan li vê dawiyê henî ne û bi destxistina êrd zengîn bûne wekî mala Şêx Îsmayîl Zade, mala Dîko, mala Reş Axa, mala Seîdê Mamo û hwd. Van serokêd nû xurtiya xwe ne ji hêza çekdar a girûpêd partîzan, lê ji heyîna wan a xweş hatiye. Ev yeka hanê, durvekî siyasî yî cihê, ne mîna civakêd dinê yêd Kurdî, daye Çiyê.

Mirov li pûçbûna pirr a peywendiyêd êlan di civaka Çiyayê Kurmênc de mat dimîne. Berî niha kêmi sedekî, şêrbûnêd wekî yêd Biyan û Şêxan pirr li ser hev bûn û xurt bûn ku şerî hev bikin. Vê gavê, ew li ser rêya wendabûnê ne. Bi carekê, hevgerînek di navbera xelkêd wan de nîne. Nema êdî ew xwe “xelkê êlê” dibînin û bûne gundîna sade, tenê bi baxçêd xwe ve girêdayî ne. Hew êdî kesek xwe dibîne ku gerek e vêrgiyê bide, ne ji hukmetê re, ne ji serokêd xwe re. Li serê dinê jî, xanedanêd Çiyê, xwediyêd erdan êd ku her tim berberiya berjewendiyên di navbera wan û hevî û cotkaran de heye, xwe kok wekî derebegêd kurdêd kevin nabînin, derebegêd ku hest dikirin ew serokêd wan in û mafêd wan li ser peyayêd xwe hene. Xwedê-giravî Axa yêd Çiyayê Kurmênc pişt a xwe nikarin bi dilsoziya cotkarêd xwe ve girêdin. Giraniya wan nîne eger heyîna wan tune be, tu kes guhê xwe nade wan eger erd ne erdê wan be, an hati be kirê kirin.

Navçêd desthelatdariyê, vêca, kok mîna berê li gor êlan nemane. Wiha, mala Şêx Îsmayîl Zade xwe serekê Biyan dibînin, lê parek ji êla wan ji bin destê wan derketiye. Wekî dinê, gelek gundêd Şikaka û Amkan ku erdê wan lê here, di bin destê wan de ne. Ê Men'an Niyazî, serokê navî yê Şikaka, desthelatdariya xwe li ser êla xwe nîne, çima ku pîrriya erdêd xwe li navça Ereban, li Ezazê, dikevin. Rewşa Husên Ewnî jî li nik Şêxan mîna wî ye. Dawî, li kêleka aḫayêd mezin, hebûna gelek zengîned biçûk dibe sedemê hebûna pîr erdêd perçe perçe û li ser vê yekê zor berberî çê dibûn.

Ji bilî wendabûna sîstema êlî a kevin, eger em bêjin ku bi carekê propagandeka netewî ya kurdî neketiye çiyê, û her aliyek amede ye çî bi ser Tirkan ve here, çî bi ser Ereban ve here, çî bi ser Firensizan ve here, emê têbigihêjin çima ev Herêma perçe kirî di warê siyasî de erdekî pîr î şoy e ji pêlangêd derve re. Ev wê bihêle ku emê baş durvêd Tevgera Murûdan binasin.

2 - Pirsar olî :

Rastiyeke diyar e ku di civakêd kurdî de serekêd olê rolekî xwe yî siyasî yî mezin heye. Ra sala 1930, ew rol kok li Çiyê wekî deverêd dinê tune bû. Mezhebêd mezin tenê çend murûdêd xwe hebûn. Qadiriyan, Şêxekî wan li Meydankê ¹ hebû; Rifaîyan, Şêx Evdilreḫman li Babîtê ² hebû, dora sed murûdêd wî hebûn; û Neqîşbendiyan, Şêx Eḫmed Lamêh li Şamê hebû, carcarina dihate derdorêd Ezazê pere kom dikirin.

¹ Şêx Îsê ku kurê wî ji aliyê Murûdan de li sala 1938 de hatî kuştin.

² Mezhebêd tenê ku li Kurdistanê bi bandûr in mezhebê Qadiri ye, ê Neqîşbendî ye. Hebûna mezhebê Rifaî li Çiyayê Kurmênc ji nêzîkbûna wî ya Helebê de hatiye, bajarê ku ev mezheb tê de geş e.

Tevî ku Kurdêd Çiyê pîrr bawermend in, ew gelekî ne oldar in. Bi awakî ne rêk û pêk şertêd ola Îslamî tînin pê (nimêj, rojî, hwd...) û, bê gûman, mirov li tu dera Sûriyê mîna Çiyê mizgeftan kêr nabîne. Serketina Murûdan ji egera ¹ civakî ya vê tevgerê de hati bû, ne ji hilatîna fanatîzmê bû.

3 - Pîrsa civakî :

a - Nîzama hebûnê :

Wekî me berê li pêş got ku nîzama çandîniyê li Çiyê ku bi kar tê nîzameka hebûna pîrr e. Derêd herî girîngtir Geliyê Êfrîn e, li ba Şikaka û Biyan in. Li ser erdê Biyan, mala Şêx Îsmayîl Zade bi tena xwe bîst gundêd xwe hene ². Li nik Şêxan (bêtir li bakur), û li nik Amkan, erd î perçe kirî ye. Mirov li wir hejmareka baş ji gundiyêd biçûk êd fêl xweş dibîne, berebere vedimrin û erdêd wan bi ser maldarêd navîn û mezin de diçin.

Evêd dawî - maldarêd navî yêd mezin -, bi rastî, bê west kar dikin ku erdêd xwe bêtir bikin. Erdêd rind di destê wan de ne, ji ber ku pîrraniya cotkarêd biçûk êd ku bi xwe erdêd xwe diçînin, nikarin tiştêkî bi qezenc bidin. Pîrraniya caran maldarêd mezin di dema xwe de destê xwe dafînine ser erdêd wan û tu mafê wan lê nîne ra bihayêd wan venedin. Tiştêk jê hêsantir ji axayê netêr û xwedî desthelatdariyêd siyasî re nîne, ew dikare xwe di dadgeh û dezgeha de bide nas kirin, li pariyêd erdêd biçûk xwe lê bi xudan ke, mûsimêd fêzîr ji xwe re bibe ³.

¹ Eger : ‘amil, faktor.

² Firehbûna erdêd xanedanêd navser di paşkokê de hatiye diyar kirin.

³ Gotina Rojê Lêsko pîrr rast e. Ev diyardeya hanê di gelek gundan de çê dibû, ji ber ku gundî nexwenda bûn, nemaze bi zimanê Erebi yekcar nizanîn. Ev yeka

Wamêd ¹ ku bi navê rihînê tên dayîn tevî ku pîrr bûn, karekî pratîk bû, î bi qezenc bû. Berê axa pêşinde silfeka pîrr mezin dida ê gundî (50% ji bo 7 mehan). Pîrraniya wextê, dendar nikare giraniya ziyane bikşîne ². Berebere, dên tene ser hev sermayekî mezin jê çê dibe û, paşê, gundî bêgav dibe erdê xwe li şora dên bi ser xudanê dên de berde.

b - Kontra (senede) :

Tonê kontra ku pîrr bi kar tê, kirêkirin ³ e. Maldar êrd û tov dide, berê pak yê mûsimê (ango, jêkuştina vêrgiyêd êrd û mesrefêd xudiyê êrd) bi nivî têye parve kirin. Cotkarê ku erd kirê kirî divê fayîza silfa ku axê dayî wî ji para xwe derxîne. Vêca, di zikhev de hemahema cotkar ji bo debara jiyana mala xwe li ber salê dixîne ra sala dinê.

Cûmiyan ku têkarkirina adetêd Ereban bêtirî êd din li ser wan diyar e, cûreyekî din ji kontra li ba wan heye, navê wê Mûrebe³. Axê êrd dide, tov dide, dewêr û xwarina dewêr dide. Çareyeka mûsimê ji cotarî re dimîne.

Herwekî navçe tijî darêd zêtûnê ne, mekbesêd zêtê pîrr peran ji xudanêd xwe re derfînin. Xudanê mekbesê 100 diram zêt serê her 4 litir û 6 weqîyan distîne. Bi ser

hanê dihişt kesêd ku peywendiyêd wan bi desthelatdariyêd siyasî re hebûn, çî axa bûn, çî mixtar bûn, gelekî mafêd gundiyan bixwin. Hinêd wan ra gundî bi dekêd xwe dixapandin û erdêd wan li ser navêd xwe datanîn û mûsimêd wan ji xwe re dixwarin. Nimûne gelek in- wergêr.

¹ Wam : qerz, dên.

² Em nimûna dendarêd ku guhêd xwe nedidane birina pisûlê (kaşeza ku tê de dên têye nişan dan) naçar dibûn ku eynî dênêkî pîrr carkî bidin.

³ Kirêkirin : îcarekirin.

de jî bêrîn jê re dimîne, careka dinê bêrîn tê guwaştin, zêteka tal jê derdikeve. Salek xirab, salek çê, her mekbesek ji 1000 heta 2000 L. S. derdixîne. Gotinê naxwaze ku xudanêd mekbesan axê ne, nahêlin kesek li hember wan mekbesekê bigre. Pirsê mekbesêd zêtê wê ciyekî xwe yî girîng ji nav daxwazêd aborî yêd Murûdan de bigre.

Ev lînêrîna bi lez ji rewşa Çiyê ya siyasî û civakî re rind xuya dike ra ku derê ev navçe ji tevgerêka wekî ya Murûdan re hati bû hazir kirin da ku tê de rola xwe bilîze. Şerêd axan êd bê rawestan, kêmbûna desthelatdariya wan, tûrebûna gundiya, fêrî hîşt ku armanca hêvoşkeran bi hêsanî bi cî bibe. Vê yeka hanê, îbrahîm Xelîl tê derxisti bû.

Y - DESTPÊKA MURÛDITIYÊ LI ÇIYAYÊ KURMÊNC

Derketina Murûditiyê li Çiyayê Kurmênc li dawiya 1930 bi saya qewîtiyêd İbrahîm Xelîl bû. Vî kesî, navê wî yê rastî İbrahîm Xelîl Sûk Oxlû bû, î tirk bû. Sala 1897 li Borca, li İzmîtê bû. Leşkeriya xwe di dema Cenga dawî di nav leşkerê Osmanî de kir. Paşê, birîndar ket. Dora salêd 1925 hate Sûriyê û ji gelek şêxan mezhebêd cewaz hîn bû¹, şihada xwe, îcaza hînkirinê, stand. Kireka wî ya derveyî rêkê karê wî wekî mirovekî olparêz ra demekê radiwestîne. Piştî ku kete girtîgehê ji Sûriyê hate avêtin. Diyar e hîngê ew çû li îslahiyê rûnişt û çend Murûd ji gundêd Kurdan li dora xwe kom kirin. Li wir piştî ku Tirkan xêr pê nekirin, sala 1930 sînor derbas kir û hate Sûriyê, li Şamê çend meha ma, paşê zanava Sûrî stand. Pê re, hat li Zareta Şêx Orozê li gundê Fayîq Axa, Balûrsangê, ma.

Malbata Şêx İsmayîl Zade bi dilekî germ ew hewandin, bawer kirin ku wê ji xwe re kerkê jê wergirin û giraniya wî wê ji wan re bimîne. Hêviya wan pûç ket çima carekê Şêx dît murûdina pirr li dora xwe kom kirin, rabû ji xwe re kar kir.

Şêx İbrahîm Xelîl û mala Şêx İsmayîl Zade ji hev sar dibin. Şêx destê xwe dide gundiye d reben û wan bi aliyê xwe dixê. Ji nav wan gundiyan Hênîf û Komirciyekî kevin, navê wî Elî Xalêb, vedibirêje û li ser kerameta şextiyê xudan dike. Gava dîsa Şêx ji Sûriyê der dîkin û davêjin Tirkiyê, rêça nû dispêre va her du kesan û bi ser de ber dide.

¹ Şêx Ebû Nasir ji Humsê (Neqîzbendî), Şêx Seyîd Karî ji Şamê, Şêx Seyîd Bedir ed Dîn Misrî ji Şamê (mirî ye), Şêx Ehmed Mûrad Xalêf, Şêx İbrahîm Xelîl xwe dike nişan bide ku ew bi adet-tîştêd 41 mezhebêd rengreng ho bûye.

1 - Kokêd Murûdîtiyê :

Gotina “murûd” koma gotina “murîd” e ¹, ji şagirtêd hemî mezhebêd olî (terîqe) re bi kar tê, lê ji serhildana Şamîl li Qoqazê û bi vir de ji Neqîşbendîya re bi taybetî bi kar tê. Ev mezheba li Bûxara li sedê XIV ji aliyê Beha el-Dîn Neqîşbend de hate avakirin. Cudabûna wî mezhebî ji mezhebêd dinê di warê ortodoksiya xwe de, di hêskirina dîsîplînêd xwe de, di cigirtina metodêd xwe de, rê da mezhebê Neqîşbendî ku zû belav bibe û bi serkeve û di mîrîtiyêd Transoksiyanî de bibe mezhebê wê demê. Berebere, tamarêd xwe li Hindistanê jî berdan, gava ku Paşa Baber, yek ji şagirtêd wî mezhebî, hate ser têxt. Ji wir, wî mezhebî, tava xwe avête ser Rohilata Dûr a musulmanî, ser Hindistanê û ser Çînê.

Li destpêka sedê XIX, belavbûna wî mezhebî bêtir erdekî berfireh girt. Olparêzekî ji Silêmaniyê - Kurdistan, navê wî Şêx Xalid, li Mekê, 1820 koçerî, raste mezinekî Neqîşbendî ji Hindistanê tê ². Ew dibe şagirtê wî û *icazê* jê werdigre. Li vegera xwe ya gund, gelek murûdan li dor xwe kom dike û şandiyarêd xwe dişîne Sûriyê, Tirkiyê û Kurdistanê. Pend-şîrêdêd xwe li her cîyî deriyêd fireh jê re ve dike. Mezhebê Neqîşbendî pirrîtir li nav Kurdan belav dibe tevî ku hîngê Qadîrî ji hemîyan xurtir bûn û li dijî wan derketî bûn ³. Dema ku Şêx Xalêd sala 1923 li Şamê dimre, mezhebê Neqîşbendî ku berê li Rohilata Nêzîk tenê çend murûdêd xwe hebûn, bû yek ji girîngtîrînêd mezhebêd Emperatoriya Osmanî.

¹ Mebesta Rojê Lêsko ku bêje di zimanê Erebî de wisa ye - wergêr.

² Şêx Xalid (1777-1827) ne tenê kesekî oldar bû. Diwanek sernivîsa wê *Dîwanî Filâset 'înwanî Mewlâne el-Şêx Mucedidî Tarîqî Neqşbendî Zîya' el-Dîn Xalî*, li Istenbûlê, 1260 Koçerî/1844 Zayînî hatiye çap kirin. Şêx Xalid helbestêd xwe yêd olî bi zaravê Goranî nivîsandine - wergêr.

³ Dê ku bandûra xwe biparêzin pirranî ji nav wan bêgav bûn xwe kirine Neqîşbendî. Di musulmantiyê de çê dibe mirov di eynî demê de li ser pirr mezheban be.

Bandûra vî mezhebî di salêd paşiyê de mezin bû. Şêxekî ji wan, navê wî Şamîl, karî şêxêd olparêz êd kevin hilanîna û dewleteka Xwedê-nûner û wekhevî li Qoqazê li ser şopa Sunî damezrand. Şênîyê wê berxwedaneka fişk dane ketina Rûsa. Diyar bû ku Şamîl keti bû bin bandûra mezhebê Wehabîyan ku hîngê li ser piya bûn. Wî jî wekî serokêd Ereban li ser rêya Quranê û li gor 'adetan hukmê xwe kir, li dijî nûbûnê rabû, mîna vexwarina titûnê û qefwê.

Tu girêdan di navbera İbrahîm Xelîl û Şamîl de nîne, wekî dinê, mirov hez dike bizane ku pirr tiştêd Murûdêd Çiyayê Kurmênc mîna yêd sedê XIX li Qoqazê hene.

2 - Durvêd olî yêd Murûdîyê :

Mezhebê Murûda mezhebê İslama ortodoksî ye, hemî şert û qanûnêd xwe a Sunî ne; nimêj, rojî (İbrahîm Xelîl giraniya xwe da ser her pênc demêd nimêjê û ser rojîyê jî), zekatê û hwd... Bi ser wê de jî, İbrahîm Xelîl bi carekê mûzîka derveyî olê qedexê kir û li dijî vexwarina tutûnê derket. Qewîfî dan murûdêd xwe ku riyêd xwe mîna riyêd Pêxember berdîn. Her wekî li Rohilat nişanêd ji derve de (eşkerê) bayîkiyeka xwe ya girîng hebûn, berdana riya li Çiyê bû nişaneka diyar ji Murûdan re ¹.

Neqîşbendiyan temrînêd olî yêd pirr gewre û giran kêr kirin û hêsan kirin. Şêx Henîf û bê gûman serokê wî, İbrahîm Xelîl jî, ji wan temrînan watayeke tarî standi bû. Wan tenê çend nimêj dikirin, du şevan, şeva duşemê û pêşemê bi pêşimamiya şêxekî yan pîrekî bi zikrê diketin. A dinê, ev zikira (mîna rêça Şerifiya) bi dengêd

¹ Bi gelemperî, Kurd riyê xwe kurr dikin û simêlê xwe tenê ber didin. Gewreyêd Êzdiyan (pîr, Şêx, Feqîr) riya ber didin, wekî dinê dirêj nakin. Murûd, wekî musulmanêd kevin êd bajarî riyina pirr kin ber didin, hinarêd rûya, çeng û heta bi simêla digirt.

bilind dibû, ne nizim û di ber xwe de; vajayî yek ji qewîtiyêd herî hişk êd serokêd Neqîşbendiyan¹.

3 - Murûdîti û pirsê civakî :

Mîna pîrraniya tevgerêd dinê yêd olî li Rohilat, Murûdîti neqîşte serketina xwe li Çiyê eger hin daxwazêd civakî rewa nekirina û nexwestana. Şêx Îbrahîm Xelîl û mezinêd wî yêd di bin wî re jîr bûn û zanîn çawa kelk ji gazinêd gundiyan wergirtana û li dijî ağan bi kar banîna. Hema ku wana piştgir ji xwe re kom kirin û gavek avêtin, gava dudiyê dest bi karê xwe yê olî kirin, piştî xwe dane aḡayêd ku destpêkê alîkariya wan kirinî, da ku di rêya wan re destê xwe bidine xelkê biçûk. Pîrraniya piştgirêd wan jî cotkarêd dêndar bûn, ji êd ku erd ji wan hati bû standin, ji bêkarêd tiral êd ku jiyana wan nebaş bû. Mezinêd Murûdan ra çû bûn destêd xwe dabûne çetayekî nenas, navê wî Reşîdê Îbo bû, ji gundê Belalîko² bû. Reşîdê Îbo yê ku piştî her kuştinekê direviya çiyê, paşê di şera de dibe serekê Murûdan³.

Helbet, siyaseta wan ew bû ku bi carekê wa alîkariya hin zengînan wekî Hûsên ‘Ewnî, kesê ku dixwest wan ji xwe re ji bo berjewendiyêd xwe bi kar bîne, ji xwe re bi şonde nedin. Demekê bi xwe xwe jê ve nêzîk kir. Wekî dinê, ew dostaniyêd hanê kin bûn û herdu serî bi hev ne bawer bûn. Armanca Murûdan ji qebûlkirina alîkariya ağan ev bû ku wan hên ji hev perçe bikin.

¹ Zikir tonek e ji xwendina gotinekê, wê pîrr caran li ser hev dibêjin. Dibe ew (derveyî) be, ango, bi dengêkî bilind, bi dilan an ne bi dilan û bi destan tê kirin. Zikir “hundurî” ye, ango, di mejiyê xwe de dibêjin. Neqîşbendiya zikra “derveyî bi hişkî qedxe kiri bûn, û zikra “hundurî” helal kiri bûn çima, li gor wan, ev ortodoksî ye.

² Bilêlko ?- wergêr.

³ Ev paragrafa jorin teve sernivîsa wê dîsa di *Studia Kurdica* de belav nebûye.

Murûdan bêtir piştgirêd xwe bi pirranî di navça bakurê erdêd Biyan û Şêxan de çê kirin : gundêd ku xudan erdêd biçûk lê hebûn û hinekî ji bin destê axan derketi bûn, gerek bû li ber xwe bidin çima wekî ku axan her tim dixwestin erdêd wan jê bîstandana. Murûd pirr berve başûr neçûn tevî ku rêk ji wan re xwestir vekirî bû; malmezînêd ku li vê navçê hukim dikirinî baş xurt bûn ku li dijî firebûna Murûdan li navçê derkevin. Dîsa, Tevgera Murûda dereng neket ku partîzanina xwe êd naskirî û ji çînêd cewêlek di pirraniya wan gundan de çê bike.

Dema ku têra xwe piştgir kom kirin û soz dane hinekan ku erdêd wan êd ku ji wan bê heq hatine standin vegeftin, hinekêd dinê ku dênêd xwe nedin, hinekêd dîtir êd ku zor lê bûnî heyf were standin ¹, Şêx û hogirêd wî dest bi karê xwe kirin : destpêkê karê çetatiyê kirin (hêrişêd çekdar pirranî bi destê Reşîdê îbo kirin, jin revandin, vêrgî bi zorê standin). Hema ku wan carekê ciyê xwe girtin, destêd xwe xistine hemî gelşe û deran, murûdêd xwe têve didan ku werin pêkanîna dadê ji wan bixwazin; çetayêd wan bi darê zorê hukmê xwe dianîn cî. Di nava salêd 1937-1938 de, zepkirina mûsima, erdan, malan û mekbesan berebere bûne karêd rojane. Hejmara wan hingî pirr bûbû xemek çê dikir.

Di çiriya paşin 1938 de, îbrahîm Xelîl pirr pê de çû ra rê da gundiyan, bê sedem, ku erdêd Şêx Îsmayîl Zade wekî dixwazin bixine bin destê xwe.

Gotinê naxwaze ku fêdegirtinêd mezin ji vê siyaseta malzepkirina kesane, ne ji murûdê biçûk re bûn, ji îbrahîm Xelîl û ji kesêd jê ve nêzik re bûn : perêd sezan ² ji xwe re dibirin, mekbes ji xwe re bi kar tanîn, ew bi diyariya jî dihatin razî kirin. Daxwazêd wan, li paşiyê, hişt ku millet hinekî ji pişt wan vekşê.

¹ Rêv li Çiyayê Kummênc pirr dibe û gundî yêd ku jin an keçêd xwe ji aliyê axa de têne revandin, ew nikarin tişteki bikin.

² Seza : ceza, 'uqûbe.

VI - DURVÊ SIYASÎ YÊ MURÛDÎTIYÊ

Eger mêldariyêd civakî û olî yêd Murûdan rind têne xuyan, durvêd wan yêd siyasî kok hindik diyar in. Ji serketinêd wî yêd pêşin de, İbrahîm Xelîl baş zanî werfêd meseleka wiha lihevkefî bixistana destêd xwe û ji xwe re bi kar baniya. Carina bi hev re, carina li pê hev, î. Xelîl hin axayêd Çiyê, Kutla netewî ¹ û Tirkan, bi aliyê xwe xistin. Di nava vê tewşê de, î. Xelîl bi hêsani cî ji xwe re çê kir û carcaran jî kuleh ² didane serê hevalbendêd xwe, ewêd ku bawer dikirin ku ji wî zanatir bûn. Eger em bixwazin hemî durvêd Murûdan binasin, pêwîst e em vê tevgerê di warê siyaseta deverîn de li Çiyê, peywendiyêd wê bi netewê Erebî re û girêdana wê bi pêlângêd Tirkan ve, binêrin.

1- Murûdîtî û siyaseta deverîn :

Axayêd Çiyayê Kurmênc zû haydar nebûn ku Murûdîtî ji wan re metirsiyek e : ji şona hên ku ew teze bûn lê bidin, pîrêd axan çûn mezinêd Murûdan bi ser xwe ve anîn da ku kelkê ji bandûr wan li navçê bigrin. Sala 1936, dema hilbijartinê, Kor Reşîd û Hûsên 'Ewnî xwe avêtine şêx Henîf da ku piştê wan bigre ³. Bi saya Murûdan, namzadê ⁴ dudiyê, Hûsên 'Ewnî, di hilbijartinê de bi ser ket û bû nayîbê Çiyayê

¹ Ya Ereban - wergêr.

² Kuleh : kum. Di vir de xap hatiye.

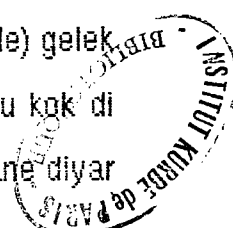
³ Hemberhevketina Hûsên 'Ewnî, serêkê Şêxan, û Kor Reşîd, serêkê Biyan, berdewamiya kêma an pîr a berberiyêd wan êd kevin in. Di warê hozan de, şerêd Murûdan û Axan jî diyar dibûn berdewamiya şerêd Şêxan û Biyan in. Murûdêd İbrahîm Xelîl ji nav Şêxan pîr bûn û ji nav Biyan pîr hindik bûn. Helbet, gerek e mirov vê beramberkirinê pîr dîr nebe.

⁴ Namzade : candidat, mureşeh.

Kurmênc li parlemana Sûriyê. Tevî ku H. Ewnî, mirovekî zû xwe diguhart, carina bi Tirkan re, carina bi Ereban re, carina bi Firensizan re, lê dîsa dan-standinêd xwe ra sala 1938 bi Murûdan re baş hebûn, paşê, peywendiyêd xwe ji hevdf hatin birîn.

Ibrahîm Xelîl bi werîsê berberiya di navbera herdu biran, Xelîl û Mûsa, de liist û wiha karî li Geliyê Meydana rûnişt. Ev Herêma ku ji aliyê sirûştê de pîrr hatiye parastin û ji sînora ve dûr e, femandariyeka mezin ji wî re aniye pê. Î. Xelîl destê xwe da Xelîl û, wekî Mûsa sala 1937 hate kuştin, karî Herêma tev bixe bin destê xwe.

Dawiya sala 1936, axa êdf têgihîştin ku ji bo bergîriya berjewendiyêd xwe bikin, çêtir e werin ser hev. Pîrr caran li hev kom bûn, wekî dinê kok nikarîn bigihîştina hev : dexsêd pîrr û şerêd kevin ew perçe kiri bûn. Her yekî di aliyê xwe de, berdewam kir, erdêd xwe parast û tolêd kuştiyêd xwe vedan, bêyî ku hêviya alîkariyê ji hevsiyêd xwe, ne hema ji merivêd xwe, bixwaze. Fayîq Axâ (ji malbata Şêx Îsmayîl Zade) gelek gazinef tal ji pismamê xwe, Şêxo Axâ, ê ku pê re ne yî xweş bû, dikirin ku kok di hawara wî de, di rojêd herfêş de, nehat. Sala 1938, hin axa Haziriya xwe dane diyar kirin ku bi Ibrahîm Xelîl re li hev werin da ku Şêx Îsmayîl Zade qels bixînin.

Van pêlang û dubaran Hemî hêsan kirin ku Murûd di şerêd xwe de li dijî dijminêd xwe bi ser kevin.

Mêjûya peywendiyêd Murûdan û Kutla Netewî dighêje meha çele 1936. Sûriyê, wê gavê, di demeka siyasî ya li hev kefî de bû. Netewparêzêd Helebê dixwestin hevalbendiyên bi mezinêd Murûdan re bikin da ku li Çiyayê Kurmênc berberiya peyda bikin. Hebûna peymanê hîst ku ew destê xwe jê bixînin, lê dîsa hevalbendiyek bi hev re danîn û, li îlûla 1936, Efl Xalêb li Êfrîn pêşpîrî wefda Sûriyê ku ji Firensa bi tirêna "Rohilat Express" dihatî, bi germî çû. Li pêş 200-300 peyayêd xwe, Efl Xalêb sonda piştevaniya xwe ji pîrsa netewî re xwar. Ji aliyê xwe de, Hukmeta Sûriyê xwe bi şon de neda ku dostaniya Murûdan neke, çek didane wan û

cendirmegehêd xwe agehdar dikirin ku Murûdan netengijînin¹. Di nava çaxêka dirêj de, Murûdan serbest telefonêd cendirmegehê bi kar tanîn. Reşîdê Îbo ku di sala 1937 de hatî girtin, piştî tehqîqêka fermî û rotînî hate berdan. Eger hin mezinêd Murûdan li Hêlebê sala 1938 di rûniştina zorane de bûn armanca wê yekê ew bû ku millet di xewê kin. Pêna² ku Îbrahîm Xelîl sala 1938 kefi Sûriyê, gewretirîn siyasetzanêd Sûriyê berve wî çûn û ew hewardin. Li dawiya wê salê hinek sarbûn kete peywendiyêd di navbera Kutla Netewî û Murûdan de, ev Murûdêd ku nokerêd Tirkiyê bûn. Sarbûna peywendiyêd wan bi hev re kin bûn. Di serhildana 1939 de, Çiyayê Kurmênc di rê ya Netewparêzan re ji çekêd firensizî êd ku ji Şamê hati bûn dizîn, tijî bûbû³. Di mejiyê serdarêd Hêlebî de ev hebû : berxwedana Kurdan li dijî tabûrê⁴ ku ji wan re çûyî wê bibe nîşana serhildana bakurê Sûriyê tevî Di destê me de nîşan hene ku maxîna⁵ çekan ji bo vê hêviyê hatin tijî kirin.

2 - Peywendiyêd Murûdan bi Tirkan re :

Herêma Çiyayê Kurmênc ku tê re tirên diçe Mûsilê berjewendiyêd giran êd Tirkan tê de hebûn. Hebûna Murûdan ji wan re keysek bû ku destê xwe bixinê. Destpêka çalakiyêd Îbrahîm Xelîl bi hêsanî derbas nedibûn. Di navbera sala 1930 û 1935 de, Tirkan biryar li dijî wî stand ku Şêx li qeza îstahiyê murûdan ji xwe re çê neke. Diyar bû nokerêd Tirkan di demeka dirêj de ji wan re digotin ku Murûd peyayêd Firensizan bûn û yêd Ermeniya bûn. Agehdariyêd⁶ ku Tirkan ji Bêrûtê re hewal didanî li ser mesela çetayêd ku şeran li ber sînor dikin, diyar bûn rast in. Paşê, Tirk têgihîştin ku lihevhatina wan bi Murûdan re du fêde tê de hene : yek, sînorêd wan ê bi aş bin;

¹ Peywendiyêd desthelatdariyêd Sûriyê bi Murûdan re di rêya Ebdo Misrî û Necîb 'Ewed, herdu hêvojker û çekfiroşêd navdar li Hêlebê, re hebûn.

² Pên : gav, dem.

³ Pareka baş ji çekêd ku li Çiyayê Kurmênc bi kar tên êd Firensizan in.

⁴ Tabûra firensizî - wergêr.

⁵ Maş : xanî, şikeft.

⁶ Ango înzarêd ku li wir didanê Firensizan - wergêr.

dudu, ev dihêle ku geşan di rêya Murûdan re li Sûriyê çê bikin dema ku bibînin dem lê were ¹.

Tevî ku em mêjûya ketina Şêx di nav Parastina Nihênî (muxaberat) ya Tirkan de ji me ve bi temamî ne diyar e, em dikarin bêjin ku ew bi hindikî dighêje salêd 1935-36 : sala 1935, Şêx li Bîrecikê di rûniştina zora ne de bû. Sala dû wê re, dema hilbijartinê, Şêx bi erkekê şandi bûne Sencaqê ². Piştî wê, ferman ji wî re tê ku here “agehdariyan li ser çalakîyêd Neqîşbendiyan li Çiyayê Kurmênc û li Tirkiyê kom bike” ³.

Şêx li Tirkiyê rûnişti bû, dîsa ferman û çek ji Murûdêd xwe re dişandin. Hinek zabitêd Tirkan, wekî Teyfûr Beg (berê li Xesa bû, niha li Hetayê ye) û Heyder Beg (li Kernebê) dan-standinêd xwe tim bi wan re hebûn. Yek ji fêdêd wan dan-standina haya gumrika Kemalîstan ji çetan çê dibû. Dîsa, em dizanin ku jêrzabitekî tirk, Bekir Efendî, rolekî girîng di çêkirina çetayêd ku şênîyê Çiyayê Kurmênc sawî kiri bûn de lîst. Ji bo vê yekê, Wezîrê karêd derve yê Tirk, di wê demê de, nedisekinî, tim li ba Komîsariya Bilind a Firensizî protesta navehesibûn û neparastina ku li Çiyayê Kurmênc dibûyî dikir.

Sala 1939, çaşa ku murûdêd Şêx İbrahim li dijî hêzêd firensizî yêd ku ji wan re hatinî şandin rabûn, hinek zabitêd Tirkan alîkariya wan kirin, derbaskirina wan di sînor re hêsan kirin. Di eynî demê de, propagandîstêd wan millet têve didan ⁴ ku penaberîya

¹ Ji vê gotina Rojê Lêsko mirov têdigihêje ku ji destpêkê de İbrahim Xelîl ne nokerê Tirkan bû. Bi gotineka dinê, Tevgera Murûdan wekî diyar e tevgerêka civakî bû, ji nava mercêd civakî yêd xirab hilat û li dijî dagîrkeran û axan rabû.

² Bi tirkî jê re dibêjin Iskenderon, wa erdê ku rûniştîyêd wê Kurd û Ereb in, li sala 1938 bi ser Tirkiyê ve çû. Pê re, Tirkan destêd xwe xistinê ne.

³ Nameya nihênî, hejmar 29402, a Parastina Gelemper a Tirkiyê ji Dadgeha Bîrecikê re li mêjûya 14.6.1939. Ev name di dosiya hukmê ku vê dadgehê li 14.3.1940 dayî Şêx de ye. Wêneyek ji vê namê li ba Ehmed Seydawî, dostê İbrahim Xelîl, li hizêrana 1940 li Helebê, hate girtin.

⁴ Têve didan : dihêvotin.

Tirkîyê bikin. Pirrekan ji wan bawer kirin. Ji hîngê de, piraniya wan vegeŕîne Sûriyê, wekî dinê çendek jê razî bûn ku li Qiriq Xanê, li ser erdêd ku berê Ermenîyan li şora xwe hiştinî, bimînin. Wekî Murûdan li Çiyê derdan û bazdan, Tirkan Şêx û mezinêd di bin wî re fêwandin, li ba xwe hiştin ku careka dinê fêdê jê bigrin eger keys lê hat. Pê re, Şêx şandine Bîrecikê û li wir kirine rûniştina zorane. Şêx li 4 berçile hate girtin çima ku dijmînê wî, Komîsêrê polîs, Niyazî Uz Alp, raporek li ser wî da bû ku Şêx “mezhebê Neqîsbendî ji sala 1930 de li qeza îsîlahîyê ava kiriye û jê re kar kiriye”¹ û hinek kuştinî jî kirine. Li 4 adara pê re, Şêx birine ber dadgehê û, paşê, Şêx bi peran derket. Şêx xwe bi pakî ji gunehbarkirinêd dadgehê bi saya Parastina Gelemper a Enqerê² xelas dike.

Hema ku Şêx bi desthelatdariyêd Tirkan re li hev tê, li hizêrara 1940 ji “rûniştina zorane” direve. Çaxêka kurt li Sûriyê dimîne, pê re, vedigere Tirkîyê piştî ku cendirmekî li Helebê dikuje. Ra heyamekê li derdora Kilisê li pêş çavan û bi haya millet tevî dimîne. Desthelatdariyêd Tirkan li ber sînora jê hatine xwestin ku Şêx bispêrin, wan bersiv da ku Şêx li Sûriyê dimîne û protesta vegeŕa geleşêd ku hebûna Şêx çê dike, kirin.

Ku Tirkan dixwestin berî gişî geleşan li Çiyayê Kurmênc peyda bikin, an didîtin fêdetir e li ser du kênîran bilîzin, bi piştgirtina Murûdan têr nekirin, gerîn ku nokerina xwe di aliyê dijmînê xwe de biçînin. Pirr caran, têkiliyêd xwe bi axan re danîn. Sala 1936, çek û pere di rêya Seydê Dîko re didane wan. Sala 1938, erkek dane Hûsên ‘Ewnî, ê ku bûbû yek ji netewparêzêd tirk piştî pêxistina Sencaqê bi ser Tirkîyê ve, da ku malmezînêd li Herêma Çiyayê Kurmênc bihêvoje, hîn bike da ku Çiyayê Kurmênc bi Tirkîyê ve xînin. Dibe ku mirov mat bibe ku tevî Tirkan alîkarî eşkere didane î. Xefîl, wan dikarî dostina xwe, ra nerast bûna jî, ji nav aliyê dijmînê Murûdan de peyda

¹ Bi destdirêjkirina paltûza xwe hate gunehkar kirin. Şêx berê ji aliyê Tirkan de li sala 1938 hati bû girtin, lê zû hate berdan.

² Rengek ji parastinêd Tirkan e.

bikirina. Di ser gîştî re, gerek e em ji bîr nekin ku sistbûna siyaseta Firensizan dihişt ku destberdana navçan di gûmanê keve; çêtirîn dostêd me bi xwe biçin têkiliyêd xwe yêd germ bi êd ku wê ciyê me bigrin re girêdin.

YII - DÎROKA MURÛDÎTYÊ LI ÇIYAYÊ KURMÊNC

Dîroka Murûdîtiyê li Çiyayê Kurmênc bi sê deman tê beş kirin : a yekê, ku li jor hatî xwendin, li ser destpêka tevgerê ye; a dudiyê, ji 1933 ra şibata 1938 dirêj dibe (mayîna Şêx li Tirkîyê); a sîsiyê, ji şibata 1938 (vegera Şêx a Sûriyê) dirêj dibe ra adara 1939 (roxandina tevgerê), û a dawî, ji adara 1939 de dirêj dibe ra payîza 1940 de.

1 - 1933-1938 :

Bi nehebûna serokê wan, mezinêd di bin Şêx re, Şêx Hênîr û Elî Xalêb karêd ku hilpesartinî ser piştê xwe pê radibûn. Ê yekê, bi erka olî ya serdariya mezhebê radibû; ê dudiyê, berpirsiyariya berjewendiyêd madî yêd wê dikir.

Geşbûna karê wan bêtir di Herêma Şêx Orozê û Belalîko ¹ de bû. Wan karîn pîrrianiya gundiyêd wir bi aliyê xwe xistina. Ra sala 1935, giraniya wan hema hema tune bû, tevî ku Reşîdê Îbo destê xwe dida wan. Ji sala 1936 de, ew bi du tiştan xurt bûn : ji aliyekî de hevalbendiyêd di navbera Elî Xalêb û Kutla Netewî de : ji aliyê dinê de, peywendiyêd Tirkan û İbrahim Xelîl.

Xebata ji bo hilbijartina Reşîd û Husên Ewnî da ku xurtiya hêzêd xwe bizanin çiqase ye : namzadeyê wan bi ser ket. Li aliyê dinê şerêd Murûdan û dijminêd wan fireh bûn, çetayêd Reşîd Îbo Herêma Bilêlko bi sawê xisti bûn. Her hefteyê bêje, şerêd xwîndar di navbera peyayêd axan de çê dibûn, peyayêd ku dixwestin li dora Kor Reşîd û Fayîq Axa kom dibin.

¹ Bilêlko- wergêr.

Sala 1937, tevî ku rewş bi gelemperî nehate guhartin, Murûd hinekî qels ketin : Reşîd Îbo, Şêx Herîf û Elî Xalêb hatine girtin. Piştî çend mehan ji girtineka navî, ew li nîsana 1938 hatine berdan.

2 - Şibata 1938 - adara 1939 :

Şêx İbrahim Xelîl şibata 1938 vegeriya Sûriyê. Tevî ku hukmê derkirinê ji Şêx re hebû, desthelatdariyêd deverîn destê xwe nedane wî. Şêx bi serbestî li Humsê, li Samê, li Helebê jiya. Li her derî, serekêd Netewparêz rêza wî girtin. Rengê peywendiyêd Murûdan bi Kutla Netewî re nişt ku Murûd nehêne ceza kirin. Vajayî wê, hukmetê alîkariya wan dikir (Me li jor dît ku helwestê cendirman li hember Murûdan çî bû). Murûdan xwe du qatkî toj kirin, vêrgî ji gundiyêd ku li dijî wan bûn standin, destêd xwe danîn ser erdêd axan, û li hember dijminêd xwe der ketin û ew kuştin¹.

Li meha çiriya pêşin, Î. Xelîl ji nû ve hat li Çiyayê Kurmênc rûnişt. Ji wê demê de, veheşî nema, ji Çiyê çû. Şêx bi saya alîgirêd xwe yêd çekdar dest bi montaja xwe kir. Şêx, bi xwe, bi destê xwe dadmendî pêk dianî, parvekirineka nû ji erdan re dikir û çekêd gundiyêd ku didît kok bê xêr in (ne germ in) jê distand û dida Murûdêd xwe.

Ev biryarane giş pirranî ji bo malbata Şêx İsmayîl Zade û partîzanêd wan bûn. Bi vî awayî, tîrsa wan xwe gihande gelek gundiyêd Biyan, ra hinek faxwaşêd biçûk jî û axan xwe murûd nişan dan.

Rewş, pê re, bi rengekî xirab bû ku êdî desthelatdariyêd deverê nikarîn berdewam bikin çavêd xwe bigirtana. Meha çiriya paşin, parêzgerê Helebê kete

¹ Kuştina kurê şêx îs li Meydankê di 30 îlûlê de, xwestina kuştina Cemîl Axa (serekê Êzdiya), Kor Reşîd, Fayîq Axa, Seydo Diko û kuştina Heso, neviyê evê dawî, hwd...

meselê, ketineka hema wisa. Şarnê mesela ketinê li xwe nena. Paşê, hin siyasetzanêd Sûriyê êdî bi saya peywendiyêd Şêx bi Tirkan re hestiyar bûn. Şêx li meha berçele ra demekê qebûl kir ku ji Çiyê here û ceza 200 L. S. bide. Wendabûna Şêx demeka kin bû. Sala 1939, dîsa bi rengekî geş nevehesî kete Çiyê. Li çile, Herêmed bê parastin dirêj bûn ra ber deriyêd Êfrîn û Ezazê. Aşayêd ji hemiya dudilîtir, wekî Men'an Niyazî (Şikaka), ji metirsiyê haydar bûn û naçar peyayêd xwe çekdar kirin. Li 13 çile, şerekî mezin nêzîkî Şêx Orozê ¹ çê bû. Li 15, Murûdan hêriş birine ser posta Zeytûnekê; li 29, ger ² hate ser Bêkobasî, û li 24, bû gera gundê Êzdiya, Qestelê.

Desthelatdariyêd Sûriyê, careka dinê, ber pêla wan girt û rabûn Behîc Beg şandine Helebê da ku herdu seriyar li hev wîne. Helbet, şandina wî bê havil bû. Wekî dinê, İbrahîm Xelîl çalakiyêd xwe li Herêma Meydana û Şêx Henîf li Şêx Orozê duqatkî xurtir kirin. Roj bi roj, murûdêd wan pirrtir bûn.

Ketina hukmeta netewî li nivê meha şibatê hişt ku desthelatdariyêd firensizî destêd xwe têxine meselê. Ji 28 de, cendirmegehê karî Şêx Henîf û peyayêd wî bigirtina. Meha adarê, tabûrek leşker bi rê ket ku Çiyê pak bike. Piştî çend şeran, di wê navê de alîkariya Tirkan û Netewparêzan bû pişteka xurt ji Murûdan re, zora çetayêd murûdan çû û sînor derbas kirin. Bi reva wan re, gelek gundî ji tîrsa ku neyêd ceza kirin bi wan re çûn. Ew hemî ji aliyê hevsiyêd ³ me de hatine hewandin, gerekîyêd wan bi cî anîn û ho kirin ku li ba wan bimînin. Tirkan bawer dikirin ku hebûna evqas penaberêd li ser axa wan wê çiyê daxwaza pevxistina Çiyayê Kurmênc bi ser Tirkiyê ve be.

¹ Lêvkirina navê wî gundî li Çiyê wiha ye : Şêx Orzê.

² Ger : dor.

³ Mebest Tirk in.

3 - Piştî adara 1939 :

Pêna Murûdêd Çiyê bawer kirin ku di veqerî wan de tu tengijandin nîne, pîrriya wan hatine Sûriyê, tevî ku mêvandarêd wan li hember wan derketin ku veqerin. Gundêd ku vala bûnî, careka dinê şên bûn û ji meha tebaxê de rewş sêrin bû. Herwekî serokêd wan hati bûn girtin û dûrwefatî kirin, Murûdêd kevin li mala xwe rûniştin, xwe nedane diyar kirin.

Şêx İbrahîm ê ku di rûniştina zorane de bû, paşê, ji meha berçile ra meha adarê hati bû girtin, bi carekê ji pêş çavan, ew jî, wenda bû. Çiyayê Kurmênc seranser ra sala 1940 vezfêsi, sala ku dîsa Murûdan ji nû ve xwe diyar kirin dema ku Seydo Dodeko, sikrêterê Şêx ê berê ku li Sûriyê dimayî û xwe siparti bû, danî kuştin.

Derdanêd ¹ Firensa li Ewropa Tirk tê vedan ku serhildanina nû li Çiyê rakin, Şêx piştî kuştina cedirmeyekî Sûriyê ku ew nas kirî, bi lez kete Tirkiyê. Li firmehê, Şêx li ber sînor bi çetan re pîrri hate xuyan ². Di 'eynî demê de, çend şerêd biçûk li Çiyê di navbera leşkerêd pandinê û murûdêd çekdar de çê bûn. Li 15 firmehê, Şêx hêriş bire ser mîfeta Meydan Ekbesê û, li şeva 26- 27, hêrişî gundê Memala kir. Şandina tabûrina dinê ji leşkerêd li Çiyê û nezanîna rewşa li Balkan hîşt ku Tirk ra demekê xwe ji pêlangêd xwe bîkşinin. Di nava çend mehan de, tu bûyerêd nû çê nebûn. Diyar bû ku Şêx İbrahîm Xelîl ji sînor bi dûr kirin da bûn.

¹ Derdan : ziyar, ketin.

² Ji çeta ev bûn : Reşîdê îbo, Bekir Efendî, Hâkim îbo, Şêx Seydo, Elî Riza. Em bawer dikin li ser gotina Şêx Elî Xalêb li Tirkiyê hate kuştin. (Gava mirov di vê babetê de bikare lêkolînekê li Çiyê bike, pîrri tiştêd helez wê diyar bin. Bo nimûne li gundê Bilêlkê tê gotin ku Elî Xalêb birîndar keti bû, li xestexaneka Tirkiyê de bû. Di xestexanê de lê tê û E. Xalêb Şêx İbrahîm Xelîl bi kincêd leşkerî êd bi stêrk teve zabitina dibîne, hîngê E. Xalêb têdigihê mesela Şêx İ. Xelîl çî ye. Namekê ji mal re dişîne ku êdî nema veqerî wî heye, çima dizanî Şêxê wî bikuje - wergêr).

VIII - PAŞGOTIN

Ra çaxekê dengê murûdîtiyê nehat. Murûdêd ku li Sûriyê manî xwe kerr kirin, Çiya hema hema hate bêçek kirin. Dîsa, xurîşpirîş, rojekê li vir, yekê li wir, destpê bûn, sedemêd wê yêd civakî û siyasî hên a sax bûn, hevsiyê me yî bakur, li serî, ew kesêd li pişt meselê li ba xwe parasti bûn. Vêca, girîng e em bûyerêd Çiyayê Kurmênc şroye bikin û hobûnan ¹ jê bigrin.

Berpirsiyariya rûdawêd ku ji 1936 ra 1939 çê bûnî dikeve stoyê qelsî û nestandina biryaran ji aliyê desthelatdariyêd firensiz de li Sûriyê. Wan tim xwe jê pîrr dûr dikirin, digeriyan ku tiştan bi henaseka dirêj û razîkirinekê çareser bikin, ev sedema ku dihişt alîgirêd me bê hêvî bibin, bê ku destêd xwe deynin ser birîna bûyeran.

Tevgera Murûdan berî giştî tevgerêka civakî bû, rengêk ji rapêrîne bû, ji sedema belengaziya gundiyan hati bû. Ji ber vê, ji Şêx İbrahim Xelîl re hêsan bû ku li dijî hin neheqîya derkeve û durist bike, karmendêd Sûriyê êd ku bertîl zû ji aliyê maldarêd mezin de dixwarinî xurt bipê û rê li wan bibirre.

Ji tîrsa Tirkiyê re, me qet ji Kurdêd welatparêz re nehîşt ku serbest xebata xwe li Sûriyê geş bikin. Bi ser giştî de, Sûriyê dikarî kelk ji Çiyayê Kurmênc wergirta : xanedan wê têbigihîştara ku tu berjewendiyêd wan bi girêdana dijminekî milletê xwe re nîn in. Ji aliyê xwe de, şênî jî bi koranî ne dida pê serokekî oldar î TIRK, nokerekî

¹ Hobn : ders.

siyasî, ku kê m bi zimanê wan dipeyivî. A dinê, pîrr hêsan bû ku çend rêberêd Neqîşbendî û Kurd bişandina Çiyê, li dijî Îbrahîm Xelîl bixebitîna û bandûra wî hilanîna.

Dawî, helwesteka kê m bawerî û pîrr xurt li hember Tirkên têr dikir wan serwest bike ku alîkariya wan ji Murûdan re bê havil e. Tenha, dudiliya me rê daye wan ku bi vê kertê bilîzin.

Sînorekî sist pandî - û hên wisa ye - ketina destê Tirkên di meselê de hêsan kir. Çi cara ku me livêd xwe nişan didan, hevsiyêd me dudilî dibûn û lîska nokerêd xwe dibirîn. Haviliya standina biryarêd parastinê, di firmeha çûyî de, nişan dan ku em lîskêd wan ji wan re kok naborînin û em jê re amede ne.

Çiriya paşin 1940

IX - PAŞKOK - Hozêd Çiyayê Kurmênc

1 - Şikakan :

Erdêd şikakan di navbera erdêd Biyan li bakur, êd Amkan li Roava, êd Cûmê li başûr, û derdorêd Ezazê li Rohilat, dikevin.

GUND :

S'erîncekê, Omer Sîmo, Zeytûnekê, Dêrsiwanê, Îkeda, Ereb Wêranê, Omera, Balûrsangê, Alciya, Elî Bazan, Şera, Xirabî Şera, Sînka, Çema, Qitmê, Qestelê ¹, Kortikê, Meşalê, Metîna, Meydankê, Naza, Astêr, 'Emara, Kefer Romê, Qere Coran, Gobeka, Elkê, Kefer Mizê, Deraqliya ².

Di zik hev de, hoz 39 gundan dadigre, bi qasî 800 kes heye. Erdê Şikaka erdekî bi xêr e, ji rezan, ji darêd zêtûna, ji keriyêd pêz û colêd bizinan re dibe.

DÎROK :

Mêjûya rûniştina vê hozê li Çiyayê Kurmênc tarî ye, dibe koka wan bighêje Şikakêd Herêma Gola Wanê û bigihêje hozêd ku em bi wî navî li perçeyêd dinê êd Kurdistanê rastî wan tên.

¹ Qestelê û Qitmê êzîdî ne. Niha Qitmê pirr jê musulman bûne, an Musulman hatine tê de rûniştine. Rojê Lêska Baflûnê ji bir kiriye binivîsîne. Baflûnî şikakî ne û tev de êzîdî ne - wergêr.

² Navêd gundêd bin xêz kirî seranser, an perçekî jê bi Murûdan re bûn, dema ku Murûdîtî di geşbûna xwe de bû (pirr mixabin, ev nota gelekî girîng *Studia Kurdica* di pişt guhê xwe re avêtiye - wergêr).

Darê hukmê berê di destê mala Celû de bû (niha Men'an Niyazî ye, nayîbê kevin di parlemana Sûriyê de), ji gundê Şera. Piştî hatenikiya wan û jinanîna ji hev bandûra vê malê berebere vemiriya û li şonê mala Şêx Îsmayîl Zade (Biyar) serî hildan.

XANEDANÊD NAVSER :

Me'an Niyazî (mala Celûs) li Sêcerazê, Efrmed Men'an (mala Celûs) li Şera, Efrmed Axa li Kortikê, İbrahim Xelîl Axa li Gemrûkê, Cemîl Efrmed li Qitmê, Şêx Îs li Meydankê (Murûdan ew Kuşt).

Hin erdêd axayêd Biyar li nav erdêd Şikaka dikevin, navê wan ev in : Fayîq Axa (ji S'erîncekê), Şêxo Axa (ji Alciya), Hec Reşîd Axa (ji Astêr, Keferîm).

2 - Amkan

Erdêd Amkan di navbera erdêd Şikakan li rohilat, êd Cûmê li başûr û êd Şêxan li roava û yêd Biyar li bakur dikevin. Herêmeka pirr çandin tê de nabe. Hatinêd wê, ji bilî darêd fêkiyê, xudankirina dewêr û çêkirina komirê ye.

GUND :

Amkan dora çel gundî dadigrin : Çetelê, Saxîr Obaşî, Zerka, Kalankex, Eşûnê, Hesenêdera, Kotana, Barkas, Kutanîlî (?), 'Epila, Bîbaka, Qaşa, Qizilbaş, Qermîtiq, Şorbe, 'Emera, Sêmalka, Bêlê, Orta, Dîkê, Xelîleka, Erebê Kerê, Gola, Kurzêlê, Qarfîn¹.

¹ Qorta (?) - wergêr.

DÎROK :

Amkan dibe kevintirîn hoza ku li Çiyayê Kurmênc rûnişti be. Koka wan ji Dêrsimê ne. Dibe ku ew li sedê XVII piştî zivistaneka pirr sar û hişk hati bin bajarî kirin (?). Ji mezhebê Şîî ne (Qizilbaşî), piştî şerekî ku tê de piştî hevsiyêd xwe yêd Sunî girtin çûne ser ola îslama Ortodoks. Di wî şerî de, Kela Bedredîn (Çiyayê Hawarê), hate dorpêç kirin. Berê, darê hukim ê siyasî di navbera malbata Şorbe (Oxlu) û Imer (Oxlu) de hati bû parve kirin. Berî niha bi nêzîkî sedekî, gundiyêd Amkî, hîngê ku şerêd bê rawestan di navbera van du malan de çê dibûnî, westiyar, rabûn Dîko ji xwe re kirine serekek¹.

Di bîra me de be ku di berberiyêd di navbera Şêxan û Biyan de, Amkan, bi gelemperî, piştî Biyan girtin.

XANEDANÊN NAVSER :

Seydo û kurêd wî : Hesen, Reşîd, Silêman, Hebeş (mala Dîko) li Çetelê (Koy), Arslan Axa (mala Şorbe Oxlu) li Tirkîyê, Alûs Axa (mala Imer Oxlu) li Bêlê û li Qizilbaşî; Bekir Axa (mala Elî Axa) li Tirkîyê, Xelîl Axa û Ehmêd Axa (mala Dûşar Oxlu) li Şiyê, Hênan Axa û Ehmêdê Rûto li Embara, Hec Reşîd Axa (Biyar) erdêd xwe li gundê Kurzêlê ne.

3 - Biyan (an Ocaq 'Izedîn) :

Erdêd Biyan li nav erdêd Şikaka li rohilat, êd Amkan li başûr û êd Şêxan li roava, dikevin. Li bakur, sînor ew kirine du perçe.

¹ Wekî tê hewal dan, navê mala Dîko ji vê gotinê hatiye : "Emê dîkekî ji xwe re çê bikin"; ango, serekekî vebijêrin, piştgirêd axê nû wisa digotinê.

Biyayê dora 10 000 kes hene, li 45 gundan belav bûne. Piştî Geliyê Cûmê ew Herêma her a zengîn e.

GUND :

Îkeda, Zeytûnekê, Omer Sîmo, Şêx Orozê, Mehmûd Obasî, Xay Oxlû, 'Ebûdanê, Jaro, Oganî, Muqded, Şerqanî, Qurnê, Balî, Koy, Bilbilê, Zara, Elî Kera, Heyama, Bağçe Konak, Elî Begê, Solaqlî, Xidriya, Kurzêlê, Alçolaq, Bûkê, ...Li Tirkîyê : Qazeqlî, Delî Osman, Hesar, Çarçilê, Bûlamac, Qumurî, Kulgîman, Pêrtekî, Maxercok, Mazar Şêr, Satlî, Sabqanî, Bekira, Mam Ereb, Martewan, Eliyanî, Qernebî, Qaybasî, Tenûr, Tasbîh, Golbaşî.

DÎROK :

Biyayê dibe ku şaxek ji Milan bin, an jî li gor adeteka dinê bêtir rast, dibe şaxek ji Rewşanan bin (hoza kurd a mezin ku erdêd xwe dirêj dibine başûr-roavayê Melatîyayê).

Serekêd vê hozê, berê, ji mala Hec Omer der diketin. Devedevî sala 1850, aaxayê dawî yê vê malbatê, Deli Xelîl, ku Amkan piştî xwe da bûnê, şerek li dijî Şêxanêd ku Tirkan tê de piştî wan girt, kir. Di şer de ev axa derdide û direve Qaybaşiyê li Gawir Daxê. Demekê şon de, vedigere û hêriş dike, diçe Kîlisê. Careka dinê, têk diçe. Desthelatdariyêd Tirkan wî digrin û davêne Edenê. Biyanan jî li dijî Şikaka pîr şer kirine.

Têkçûna Deli Xelîl mala Hec omer jî bi xwe re kaviil kir. Li şona wan mala Şêx Îsmayîl Zade ji Bakobasî cî girt. Bandûra mala Şêx Îsmayîl Zade ku maldarina xudan erd in, ra roja îro hene. Hên ev mal bêtir bi merivantiyê û destxistina erdan fireh bû û kêtine nav hevsiyêd xwe : Şikak û Amkan.

XANEDANÊD NAVSER :

Mala Şêx Îsmayîl Zade niha malin tên ciyê wan digrin : Hec Reşîd Axa ¹ ku bêtir li Helebê rûdine, Şêxo Axa ² û birayekî wî ³ li Bulbulê, Hec Heran, birayê Şêxo Axa li Bekobasî, û Fayîq Axa ⁴, neviyê Hec Reşîd. Tevî ku hemî ji malbatekê ne, peywendiyêd Fayêq Axa û Şêxo Axa bi hev re ji sedema nakokiya berjewendiyêd wan bi carekê nexweş in. Pirreka ji malbata Şêx Îsmayîl Zade li Helebê rûniştine. Mala Hec Omer, mala serekêd kevin ku niha kes jê nemaye, li ciyê wê Mihemed Doran Axa li Dêrsiwanê rûniştiye (niha li Hemê di rûniştina zorane de ye). Mala Melhem Zade û Mûrad Axa li Qermebî li Tirkîyê rûniştine.

4 - Şêxan

Erdêd Şêxan li navbera Biyan û Amkan li rohilat û êd Cûmê li başûr dikevin. Sînorê Tirkan erdêd Şêxan ji roava ve û ji bakur de tiş dike.

Hoz 12 000 kes heye, dora 75 gundêd wan hene. Herêma wan pirr rij e, hinek çandinî, xudankirina miyan û bizina û çêkirina komirê tê de dibe.

¹ Gundêd wî ev in : Kurzêlê, Seceres /parek/ (sêceraz - wergêr), Astêr (şikaka) û Kefarîmê (şikaka).

² Şêxo Axa zengîne malbata Şêx Îsmayîl Zade ye. Gundêd wî : Bulbul (perçakî, Zeytûnekê 1/4) Alciya (şikaka), Alci {1/3, Qorn, Meydankê (perçak)}, Pandêrek (perçak), çend erdêd dinê li Tirkîyê.

³ Ê ku xwendina xwe li dibistana Xaka Pîroz li Helebê kirî û firensizî dipeyive.

⁴ Fayîq xwendina Bekeloriya li Helebê kir û firensizî dipeyive. Gundêd wî ev in : Dêrsiwan (perçakî bi Şêxo re), Zeytûnekê (1/4), Balûrsang (şikaka), Serencak (şikaka), Bakobasî (1/3) Şîngil (1/2), Pandêrek (perçak); gundêd wî li Tirkîyê ev in : Qoca, Çarçû, Sabqanlı, Gunaz (bi Hec Hesen ve), Boşazkoy. Şayinî diyarkirinê ye ku Fayîq Axa pirr di bin dênan de ketiye û rewşa wî ya diravî zehmet bûye.

GUND :

Reco, Ĥec Xelîl, Maseka, Hopka, 'Etmana, Ĥecîka, Mûskê, Ĥesen Gulkewê, Dêrwiş, Qodako ¹, Omer Oşaxî, Mamila, Kumreşê, Kurrê, Şediya, Çeqela Jêrin, Çeqela Jorin, Mistika, Erendê, Şiyê, Senarê, Qermîtlîq, Sorkê, Kala, Ĥec Bilêl, Kurka Jorin, Kurka Jêrin, Dumiliya, B'edîna ², Ĥemşeleka, Şêx Bela ³, Kûra, Hofîlo, Çeqeliya, Çeqmaqa, Ĥuca Mala, Ĥeyder Obasî, Cela, Belalîko, Ferêrê, Qere Baba, Telkeşûr, Salcek, Badanîfî, Goliya, Çarhîtlî, Ĥecemanîfî, Kûsa, Pandêrek, Sençal, Edema, 'Elbîskê, Geliyê Meydana (7 gund in : Gewenda, Waleklî, Sêmalka, Kurê, Gazê, Şêx Mîfemed, Dodo).

Li Tirkiyê (Kurdistan) : Gumît, 'Encara, Telbîr, Xerab Camûs.

DÎROK :

Koka hozê ji Şêxan êd Qerec Daşê (nêzîkî Wêranşetrê) ne. Ra niha hên perçak koçerêd Şêxan ji vê hozê di navbera Êfrîn û deştê Sirûcê de diçin û tîn. Em tiştêkî li ser vê hozê li Çiyayê Kurmênc nizanin.

Dora sala 1852, wan di şerekî de zora Biyan birin. Di wê demê de, du mala li ser mesela serdariya hozê bi hev re keti bûn berberiyê : mala Cefar û mala Reş Axa. Paşê, ê dudiyê vexwar.

XANEDANÊN NAVSER :

Mala Reş Axa : cigirê wan Ĥusên 'Ewnî, nayîbê kevin li perlemanê Sûriyê, pîrrianiya erdêd wî li Tirkiyê ne ⁴, zanava ⁵ tirkî jî stand dema ku Tirkiyê Sencaqa

¹ Qudo (?) - wergêr.

² Navê 7 gundêd dawiyê di *Studia Kurdica* de belav nebûne.

³ Bilo (?) - wergêr.

⁴ Gumît, Encarlê, Yalanqozê, mala Silêman (her sê gundêd dawî ne Şêxan in).

Iskenderonê bi xwe ve xistî, mala Cafer : Efrîmed Axa li Mamilan ku bi Hûsên 'Ewnî re nexweş in, mala Belê Reşê : Heyder Axa li Kumreşê, mala Mûsayîn : Mûsa Axa li Maseka û Mihemed Silêman li Hec Xelîl (bi Hûsên 'Ewnî re nexweş in), mala Kor Efrîmed : Ezet Axa li B'edîna, mala Duwîk : Mecîd Axa li 'Etmana, mala Muqded : Bekir Axa li Qere Baba, mala Aloro, an mala Şîne : ji malbata axayêd Meydana ne, du bira ji vê malbatê, Xelîl û Mûsa, ji hev xeyidîn. Xelîl çûye aliyê Murûda û Mûsa çûye aliyê dijminê wan. Paşê, Mûsa ji aliyê dijminêd xwe de sala 1937 hate kuştin.

5 - Cûmiyan

Erdêd Cûmiyan ji rohilat-bakur ve dirêj dibin ra derdorêd Ezazê, ji başûr ve, perçak ji Çiyayê Sem'an digre. Bakurêd wan erdêd Şikaka, Amkan û Şexan in, li roava sînorê Tirkiyê ye.

Peyva "Cûm" ji şêniyê ku li Geliyê Êfrîn rûniştî re tê gotin, hên berî ku di warê siyasî de bibe şêniyekî naskirî¹. Her çend komêd gundêd Cûmê diyar e berê şaxîna serbixwe jê çê bûbûn (Heyştîyan, Xerzan, Xastiyan, Rûbarîyan û gundêd Êzdiya) û êd mayîn ji êlê kok ne li ser hev in, belav in.

Gava em bîngeha civakî ya Cûmiya dixwînin, nakokiya ku ra roja îro li hin perçêd Kurdistanê di navbera komêd xanedan (eşîret) û şêniyê gelemper (rayîyet) de heye, tîne bîra me.

⁵ Zanav : cinsiyet, hewiyet.

¹ Peyva "Cûm" ji kevin de navekî cuxrafî ye ji Efrîna navîn re tê gotin. ("Cûm" bi kurdî "kort" tê. Watayêd xwe yêd dinê ji hene. Cûmkirin : roxandin, kavil kirin, bi xar de xistin. Cûmbûn : kavil bûn, bi xar de çûn. Ji xwe Cûm beramberî çiya kort e, bi erdê de çûye.

6 - Rûbariyan :

Ev şax ku sînorêd wê yêd erdnasî pirr ne diyar bûn, ew gundêd di bin bandûra malbata Rûbariya de digre.

GUND :

*Enabê, Celbûr, Basîlê, Ibînê, Xirêbe, Aqîbê, Çetel Zaretê, Xaledî, Dêr Mîşmişê, Soyaneke¹, Burc Hêderê, Zoq el Kabîr, Meyasê, Zanaft, Cûmek, Şêx Sayîdî, Kersartaş², Kefer Betan, Bêne, Cilbirê.

XANEDAN :

Mala Rûbarî : Mîhemmed Rûbarî û pismamêd wî Erif li Karsartaşê û Mustefa li Bêne, mala Şêx Qasim Axa : Ezet Axa li Cilbirê.

GUNDÊD ÊZDIYAN³ :

Qîbarê, Turindê, Cidêdê, Basûtê, Kîmarê, Feqîra, Kefer Zîte, Bircê (Evdalo), Ûezîwê, Beratê, Sadêrê, Îska, Bi'yê, Basfanê, Kibêşînê, Fafertînê, Keferşînê, Başemirê, Gundê Mezin, Burc Qas.

Pirraniya van gundan di bin destêd serokêd Rûbariya de bûn gava evêd dawî hên li ser xwe bûn. Divê em hewaldin ku Êzdiyêd Çiyayê Sem'an xwestin xuya kin ku wan ji kevin de şaxekî taybet, jê re dibêjin Şêrewî, çê kirine.

¹ Suwênek - wergêr.

² Kersanê - wergêr.

³ Navêd gundêd ku bin wan xêz kirî seranser, an perçak jê Êzdi ne. Gundêd dinê li dawî yê musulman bûne. Ji van gundan, em navina gundina Êzdiyêd Şikaka hewal din : Qitmê, Sînka, Baflûnê (heya roja îro gund tev Êzdi ye), Qestelê.

XANEDAN :

Cemîl Axa serekê Êzdiya (li Qîbarê) û apê wî Omer Axa.

7 - Xerzan :

GUND :

Gundek, Xerza, Qujûma, Çolaqa, Aşka Şerqî.

XANEDAN : Xelîl Axa.

8 - Heştiyan :

GUND :

Coqê, Maratê, Xelnêrê, Dargirê, Gewrika, Kefer Delê, Çolaqa, Aşka, Kefer Sefrê, Kora, Gorda, Xalta, Miskê, Gazê, Buyuk Oba, Xazî Tepe.

XANEDAN :

Xelîl Axa û Seydo Mamo (geh li Miskê, geh li Êfrîn rûniştiye), Hesen Efendî li Gazê, tu bandûra wî nîne, Qûdûr Axa li Kefer Delê, Hesen Qewas li Gewrika, Mihemed Nûrî Paşa (mala Safûya, berê xurt bûn, niha yek nemaye) li Maratê.

9 - Xastiyan :

GUND :

Kaxurê, Mîrka, Birînce, Rûta, Şîtka, M'eriskê, Xaziya jorin, Xaziya jêrin, Rehmaniyê¹, Dela, Misto Axur.

¹ Ji Rehmaniyê re Şeytana jî dibêjin, tewrî herdu nav bi watayêd xwe ve tersî hev in ! - wergêr.

XANEDAN :

Ûemîd Axa (mala Filekas) li Birînce), Silêman Axa (mala Hûsên Hemtat) li Mîrka¹, Hec Reşîd Axa (ji Biyan) hinek erdêd wî yêd dinê jî li nav Xastiyan hene .

GUNDÊN DINÊ :

Kefer Mizê, Qere Tepe, Celemê, Til silorê, Dêwa, Dêr Belûtê, Xelîla, Terbêlan, Nesriyê, Hec Iskender, Alcê, Cindrêsê, Yalanqozê, Rifetyê, Amelek, Hecîlerê, Ebû K'ebê, Firêriyê, Zelaqê, Kokebê, Tîlîfê, Til Hemo, Kanî Gewr, Qurbê, Qîlê, Sendiyan, Zêdiyê, Bablîtê.

XANEDAN :

Mala Genc sê şax in : Efrmed Axa ku kurê wî bi zanavê Tirkî ye li Hemamê, Rifet Axa (mala Omer) li Firêriyê û Elî Mustefa Axa (mala Betal Axa li Celemê). Mala Genc li Tirkîyê ne, hineka ji wan cîna girîng di îdareta Hetay de girtine. Hejmareka nexirab ji wan li Helebê ne. Mihemed Axa (mala Ezdînê Şeref, parek jê Êzdî ne) li Şadêrê², Sem'an Axa (mala Erebe Gûdê) li Cindrêsê, Emarê Ebas li Baflûnê.

¹ Navê vê malê li Mîrka jî bûye. Hinek dibêjin : Hemtato, an Hemtata.

² Di warê Êzdiyêd ku Rojê Lesko dibêje de her yek ji derekê hatiye rast e. Li gor ku Ehmêdê Nasirê Şemê ji gundê Şadêrê ji me re gotî, berê Şadêr giş Êzdî bûn, ji bavêkî hati bûn. Ji eşîra Kalta, ji Amedê hatine. Eşîra Kalta 45 000 mal hebûn, serekê wan Şêx Mîrzayê Anqos bû. Piştî ku malek ji hozê hat li Cûmê rûnişt, yek ji kurê 'îdê Şêref, navê wî Mihemed, milîsî ji Firensîza re kir. Hîngê Mihemed Kurdêd musulman nas dîke û musulman dibe û malêd jê ve nêzik jî, bi xwe re, musulman dîke. Şadêrê, berê, tev mîna hev bûn, axa tê de tune bûn û niha jî tê de tune ne. Wekî dinê, Mihemed bi milîstiya xwe, mîna caşêd îro, dikare destê zorê bide ser Şadêriyêd ku çav mîna wî ne vekirî bûn û nizanîn biçûna hukmetê bi erebî bipeyivîna. Bi vî awayî, Mihemedê ku tu malê xwe yî pirr tune bû, bi milîstiyê, salekê, mûsîma gundiya hemî bi zorê û bi xapan dixwe û pê avahiyekê digre. Pê re, dubareyekê tîne serê mala Êsoyê Eliyê Şêxkê û bi dayîna jinekê erdêd wan hemî li ser xwe nav dîke, ji xwe re dibe, xwe pê zengîn dîke. Loma, carîna jê re dibêjin "Axa". Piştî derketina Firensîzan ji Sûriyê, ji mala Şemê, Ezdîn û Omer pirr kur çê dibin û çerxa

DÎROK :

Wekî me li jor gotî, Cûmî şênîyekî ku giştik hevdfî nagrin, ji pîrr hozan hatine, gundîna ji mêj de li Herême rûniştine; koka wan yan ji Êzdiyêd Herême, yan ji pîrr hozêd rengreng de (wekî Xalefî, Şerqîya, Denadî, Dawûdî, Qopan, Reşwan) hatiye. Ji gelek perçêd dinê êd Kurdistanê reviyane û penaber bûne, an cihêcihê hatine, an bi kom hatine (Xerzan, ji navça Xerzan, an Xersa hatine). Ra sedê XVII, darê hukum di destê Êzdiyan de bû, paşê berebere hukmê wan pûç bû. Sedema vê yekê du tişt in : yek, şerêd di navbera wan de; dudû, ji olê xwe derketine û bûne Musulman ¹.

Li sala 1030 koçerî (sedê XVII), Kurdekî ji şaxê Rûbarîyan ji hoza Berwariyan ku cîgehêd mezin li Istembûlê girti bû, şandine Killisê ku fermandarê Çiyayê Kurmênc be. Neviyêd wî lingêd xwe li navçê bi cî kirin, li Kela Basûtê rûniştin û darê hukum li temamiya Cûmê xistine destêd xwe. Paşî wê bi sedekî (1150 koçerî), nûhatiyêd Tirk, mala Genc, ew ji ser hukum avêtin. Tevî ku çend caran wan xwestin ji nûv re hukmê xwe vegefinin, lê nikarin û rolekî wan î sivik ma. Genc bi serê xwe man û ra 1230 koçerî (dora 1920) hukum kirin, sala ku Tirkan Betal Axa di Kela Basûtê de dorpêç kir. Ê dawî xwe spart û hate kuştin, paşê.

Mihemed dişkê. Êdfî gundî ji bin destê wî der dikevin. Li şona wî, niha nixuriyê wî bi rolê wî yê berê radibe - wergêr.

¹ Roger Lescot, "*Enquête sur les Yézidis de Syrie et de Djebel Sindjâr*" (Lêkolînek li ser Êzdiyêd Sûriyê û Çiyayê Şengalê) binêre. Berê, Serekêd Êzdiya ji van herdu malêd yek kok der diketin : Evdalî li Burcê (Evdalo) û Baqûbî li Xezîwiyê (li vê paşiyê, li sedê XIX bûne musulman). Ji mala serekêd niha mala Şemê ye ku îro giraniyeka xwe hene.

Roger LESCOT

LE KURD DAGH
ET
LE MOUVEMENT MOUROUD

Traduit et annoté par

AMED

Revu par

ZIN

Octobre 1990

Paris

Roger LESCOT

LE KURD DAGH
ET
LE MOUVEMENT MOUROUD

Traduit et annoté par

AMED

Revu par

ZIN

Octobre 1990

Paris

